

प्राचीन कालखंडातील शिक्षण पध्दती व शिक्षणाची केंद्रे

प्रा.राजु शेषराव पोपळघट,

विभाग प्रमुख,

समाजशास्त्र विभाग,

राजर्षी शाहू महाविद्यालय पाथ्री, फुलंब्री, जि. औरंगाबाद.

पृथ्वी तलावर सजिव जन्मल्यापासून म्हणजेच अमीबाच्या जन्मापासून ते आज एक बुद्धिमान व्यक्ति असे परिवर्तन झालेले दिसते.यास विविध कारणे जबाबदार असली तरी मानवाच्या बुद्धीचा विकास केवळ आणि केवळ शिक्षणामुळेच होत असतो.त्यामुळे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात 'शिक्षण हे वाघीणीचे दुध आहे जो हे पियील तो गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही'.शिक्षणामुळे जिवनाचा काया पालट होत असतो.मानवाने आपल्या जिवनात परिवर्तन करण्यासाठी शिक्षणाची कास धरली तेंव्हापासून मानव आपल्यात सातत्याने परिवर्तन करत आहे.भारतीय शिक्षण पध्दती ही प्राचीन भारताच्या इतिहासाइतकीच पुरातन आहे. कारण प्राचीन भारतात व आधुनिक भारतात शिक्षण पध्दतीचा आदय हेतु स्वःताचे जिवन समृद्ध व परिपूर्ण बनविणे होते. प्राचीन भारतात ऋषीमुनीनी सर्व सुखाचा त्याग करून ज्ञानग्रहणासाठी आपले संपुर्ण आयुष्य वेचले.या कालखंडात समाजात जाती धर्म अस्तीत्वात नसून वर्ण व्यवस्था अस्तीत्वात होती.यात ब्राम्हण, क्षत्रिय,वैश्य ही महत्वाची वर्ण होती.यांना वर्णानुसार शिक्षण दिल्या जात असे.प्राचीन कालखंडात पुरोहित व गुरु या नात्याने आपली उपजिवीका ब्राम्हण वर्ग करीत असे म्हणुन ही कर्तव्य कर्म योग्य रितीने पाडण्यास आवश्यक असलेले शिक्षण ब्राम्हण घेई. क्षत्रिय, वैश्य यांना त्यांच्या वर्णाची कामे पार पाडण्यासाठी त्यांना वर्णाप्रमाणे आवश्यक असलेले व्यावसायिक शिक्षणा बरोबरच वेदाचे व धर्माचे शिक्षण दिले जात होते.

प्राचीन भारतातील गुरुकुल पध्दती -

प्राचीन कालखंडात वर्ण व्यवस्था असल्यामुळे ब्राम्हण वर्णाकडे शिकण्याची जबाबदारी होती. कारण हे लोक स्वताःला एक ब्रम्हनिष्ठ,तपस्वी,आत्मज्ञानी समजत होते.प्रत्येक ब्राम्हणाचे घर एक शाळाच तयार झाली होती.जे तपस्वी ब्राम्हण होते ते आपले घर वनामध्ये करून रहात असे.यामुळे विद्यार्थ्यांना गुरुच्या गृही म्हणजेच आश्रमात राहावे लागत आसे. प्रत्येक वर्णाच्या मुलांनी शिक्षण घ्यावे असा नियम होता.गुरुगृही घेण्यासाठी जात असतांनी एक उपनयन संस्काराला सामोरे जावे लागत असे.यामध्ये ब्राम्हण वर्णांच्या वयाच्या पाचव्या वर्षी उपनयन संस्कार करून शिक्षणासाठी गुरुगृही पाठविले जात असे.तर क्षत्रिय व वैश्यांना वयाच्या आठव्या वर्षी उपनयन संस्कार करून शिक्षणासाठी गुरुगृही पाठविले जात असे.तेथे ते बारा वर्ष किंवा क्वचित प्रसंगी अधिक काळ सुध्दा अभ्यास करत असे.प्राचीन कालखंडामध्ये शिक्षणात मुख्यस्थान धर्मास असून वेद विद्येबरोबरच व्यवसायिक शिक्षण दिले जात असे.

शिक्षणासाठी गुरुला कूठल्याही प्रकारची फिस,द्रव्य देण्याची पध्दत नव्हती.गुरुच्या आश्रमामध्ये गरीब, श्रीमंत, सामान्य,राजपूत्र असा कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव नव्हता.आश्रमात मूलासोबत मूलीनाही शिक्षण घेण्याचा अधिकार होता.गुरु आश्रमातील मुला-मुलींना आपल्या मुलाप्रमाणे वागणूक देत असे.आश्रमामध्ये शिष्यांवर सर्वस्व ज्ञानदान व

संस्कार करणारे गुरु व त्यांची पत्नीच असे.यामूळे शिष्याला आपल्या गुरुचा आदर करावा लागे.आश्रमामध्ये मुलांच्या जेवणासाठी त्यांना शेजारच्या गावामधून भिक्षा मागून आणावी लागे.यावरच शिष्य व गुरुच्या परिवाराचा उदरनिर्वाह होत असे.सोबतच क्षत्रिय व वैश्य वर्णातील मुलांना भिक्षा वर्ज्य असल्याने त्यांना आश्रमातील विविध कामे करावी लागे.यातून ब्राम्हण मुलांच्या अंगी लिनता व उपजिवीकेचे मुल्य रुजवल्या जात असे.व क्षत्रिय व वैश्य यांच्यात श्रम प्रतिष्ठेचे मूल्य रुजवल्या जात असे.

आश्रमातील शिष्यांना अध्ययनासंदर्भात व कामासंदर्भात काही नियम घालून दिले होते.नियमाचे कोणीही उल्लंघन करत नसे.आश्रमात सर्व शिष्यांना बारीक कामे करावी लागे. तसेच अध्ययन झाल्याबरोबर विषय समजला की नाही यासंदर्भात लगेच चाचणी घेतली जात असे.यामुळे प्रत्येक विषय विद्यार्थी नीट समजावून घेत असे. सर्व शिष्य गुरुगृही राहात असल्यामुळे ज्ञानदान व ज्ञानार्जन ही प्रक्रिया सतत चालत असे.

क्षत्रिय वर्णामधील शिष्यास धार्मिक ज्ञानाबरोबर धनुर्विद्या,राजनीती व दंडनीती यांचे शिक्षण सुध्दा गुरुच देत असे.आणि ते वैश्य वर्णाचे आहे त्यांना व्यापार,शिल्प,कृषी यांचे शिक्षण दिल्या जात असे.यासोबतच ऋग्वेद,यजुर्वेद,व सामवेद या तीन वेदांच्या अध्ययनाला स्वाध्याय म्हणत.व्याकरण,छंदशास्त्र,निरुक्त,ज्योतिष,शिक्षा,कल्प,या वेदांच्या अध्ययनाला अनुशासन म्हणत.या शिवाय काव्यशास्त्र,तर्कशास्त्र धर्मशास्त्र इतिहास,पुराण,आख्यान,अन्वाख्यान,गाथा या विषयाचा अभ्यास होत असे.तसेच चौसष्ट कला,विषविद्या,राशीविद्या,नक्षत्रविद्या,भूतविद्या,सर्पविद्या, देवजननविद्या,या विषयाचा देखील अभ्यास केला जात असे. या सर्व विषयाचा अभ्यास झाल्यानंतर शेवटी गुरुदक्षिणा म्हणून काही शिष्य गुरुला दोन गाई देत असे.पण शिष्यावर ते बंधन नसे जर एखादा शिष्य गरीब असेल तर तो कुढल्याच प्रकारचा गुरुदक्षिणा देत नसे. काही शिष्य याहिपेक्षा जास्त दक्षिणा देत असे.शेवटी एक समारंभ होत असे त्याला 'समावर्तन' असे म्हणतात.या प्रसंगी शिष्यांना गुरु उपदेश देत असे यात धर्म,अर्थ,काम,मोक्ष याप्रमाणे वर्तन जिवन जगत असताना करावे असे सांगत असे.

इ.स.६व्या शतकापर्यंतची अध्ययनाची केंद्रे-

आश्रम व्यवस्थेमध्ये ब्रम्हचार्य आश्रमात शिक्षण घेत असतानी शिष्यास सर्व प्रकारे कामे करावे लागत असे व गुरुच्या आज्ञेचे पालन करावे लागत असे. सर्व आश्रमात शिस्तबध्द नियमाप्रमाणे शिष्याची दिनचर्या चालत असे. महाभारतात सांगितल्या प्रमाणे गुरु,शिष्य, आश्रम आणि गुरु शिष्य संबधाचे वर्णन हे आदर्श स्वरुपाचे आढळतात.

तक्षशिला विद्यापीठ-

तक्षशिला हे भारतातील सर्वात प्राचीन विद्यापाठ आहे.बौध्दाच्या काळामध्ये तक्षशिला हे जगातील किर्तीचे विद्यापीठ होते.हया विद्यापीठाने आर्षकाळ आणि बौध्दकाळ ही दोन्ही कालखंड पाहिले या विद्यापीठाचा कालखंड इ.स.पूर्व ८००ते इ.स.पूर्व ४००असा होता सध्यस्थितीला पाकिस्तान देशातील रावळपिंडी शहराच्या पश्चिमेस हे शहर बसलेले होते.तक्षशिला हे शहर प्राचीन गंगाधरच्या राजधानीचे शहर होते.आती प्राचीन काळी भरत नावाच्या राजाने आपल्या मुलाच्या तक्ष यानावाने तक्षशिला बसवले असा रामायनात उल्लेख आढळतो.या विद्यापीठात शिक्षण घेण्यासाठी राजग्रह, बनारस, मिथीला असे दुरवरील विद्यार्थी येत असे. तक्षशिलेमध्ये अनेक प्रसिध्द तत्वज्ञांचे आश्रम

होते.वैय्याकरण, पाणिनी, चिकित्साविशारद, आजिवक, अर्थशास्त्रज्ञकार कौटिल्य आणि साम्राज्यनिर्माता चंद्रगुप्त यांनी तक्षशिला विद्यापीठात आपले शिक्षण घेतले.

तक्षशिला विद्यापीठातील शिक्षण पध्दती व अभ्यासक्रम-

तक्षशिलाविद्यापीठात अनेक अवदवसंनानी शिक्षण घेतलेले आपणास दिसते तक्षशिला विद्यापीठात उच्च शिक्षणाची सर्व दालने सर्वांसाठी खुली होती.यामुळे दुरवरुन विद्यार्थी या विद्यापीठात शिक्षण घेण्यासाठी येत होते.तक्षशिला विद्यापीठात प्रत्येक गुरु ही एक स्वतंत्र संस्थाच होती.प्रत्येक गुरु जवळ कमीत कमी वीस व जास्तीजास्त शंभर विद्यार्थी शिकण्याची सोय होती.या अशा प्राचीन पण नावाजलेल्या विद्यापीठात १०,००० पर्यंत विद्यार्थ्यांची संख्या होती.हे विद्यार्थी ०८ते १२ वर्ष आश्रमात राहुन शिक्षण घेत असे. या विद्यापीठात दोन विभागातुन अठरा विषय शिकवल्या जात होते.ते विभाग म्हणजे तत्वज्ञान, धर्मशाळा, व्याकरण, राज्यशास्त्र, युध्दशास्त्र, आयुर्वेद, ज्योतिषशास्त्र, वेद, वेदांगे, स्थापत्य कला, गजविद्या, नाटकशास्त्र आणि वैद्यकशास्त्र हे विषय शिकविल्या जात होते.तक्षशिला विद्यापीठास अनेक शासनकर्तांकडुन झळ पोहलची होती तरी पण हे कुशनांच्या काळापर्यंत तक्षशिला विद्यापीठ भरभराटिस आले होते.शेवटी रानटी व क्रुर हुनांनी इ.स.४००च्या वेळी हया विद्यापीठास सर्व जमिनीदोस्त केले.

काशी विद्यापीठ-

पूर्वीपासुन ते आजपर्यंत काशीला धार्मीक विद्यापीठ म्हणुन महत्व प्राप्त झाले होते.काशी हे गाव गंगेच्या तिरावर बसलेले असल्यामुळे त्याचा विद्याकेंद्र किंवा विद्यापीठ म्हणुन इ.स.पूर्व सातव्या शतकात उदय झाला.काशी हे थोर पंडीतांचे निवासस्थान बनले होते.याच ठिकानी उपनिषदे रचले गेली.यामुळे गौतम बुध्दांनी काशी जवळील सारनाथ येथुन पहिल्या प्रवचनाला सुरवात केली.येथेच श्री चेतन्य महाप्रभु यांनी वैष्णव पंथाची स्थापना केली. हयुएनत्संग भारतात आला त्यावेळी शंभर पेक्षा जास्त बौध्द धर्माची धर्मस्थाने होती.या विद्यापीठात व्यवसायीक शिक्षणा सोबतच धार्मीक शिक्षनावर जास्त भर दिला जात असे. संत ज्ञानेश्वराच्या काळापर्यंत व त्याही नंतर काशी जो ब्रम्हण जावुन संस्कृत व वेदविद्येत पारंगत होत असे त्यास समाजात विद्वान म्हणुन ओळखले जात असे.

नालंदा विद्यापीठ-

नालंदा विद्यापीठ हे विद्येचे माहेर घर होते.येथे परदेशातील विद्यार्थी शिक्षणासाठी येत असे.या विद्यापीठात प्रवेश घेण्यासाठी शिक्षणाचे प्राथमिक ज्ञान असणे गरजेचे होते. प्रवेश घेते समयी एक परीक्षा दयावी लागे ती अत्यंत कठीण स्वरुपाची असे त्या परीक्षेत खूप कठीण स्वरुपाचे प्रश्न विचारले जात असे.या परीक्षेत केवळ २० किंवा ३०टकेक मुले पास होत असे. जे विद्यार्थी या परीक्षेत उत्तीर्ण होत असे अशाच विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी प्रवेश दिला जात असे.येथे विद्यार्जानासाठी कुठल्याही प्रकारचे शुल्क आकारले जात नसे.सर्व सूख-सूविधा या गूरु प्रमाणे शिष्याला दिला जात असे. तसेच बौध्द धर्माबरोबरच जैन व हिंदू धर्माचे तत्वज्ञान नालंदा विद्यापीठात शिकविल्या जात असे धर्मग्रंथाबरोबरच व्यवहारिक विषयाबरोबरच चित्रकला, शिल्पकला, मंत्रविद्या, गणितशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, वैदविद्या, न्यायशास्त्र, खगोलशास्त्र, व्यापत्यशास्त्र अशा विविध विषयाचे अध्ययन केले जात असे. या विद्यापीठात सर्व आचार्य हे चारित्र्यवान व विद्वान होते. त्यांनी विविध प्रकारचे ग्रंथ संपदा निर्माण केली व तंत्रज्ञानाला महत्व दिले. या विद्यापीठात

दहा हजारापेक्षा जास्त विद्यार्थी शिक्षण घेत होते.व अध्यापण करणा-या गुरुची संख्या पंधराशे पेक्षा जास्त होती. येथे प्रतीदिनी वादविवाद व चर्चांचे आयोजन केले जात असे.रोज शंभर भाषणे व परिसंवाद विद्वानाकडून होत असे.विद्यार्थ्यांस रहाण्यासाठी चार हजारापेक्षा जास्त खोल्या होत्या.अभ्यास करण्यासाठी एक हजारापेक्षा जास्त मोठ्या खोल्या होत्या.

इ.स.१२०० व्या शतकाच्या सुमारास मुहम्मद बिन बख्त्यार खिलजीने हे जगत्विख्यात विद्यापीठ जमिनदोस्त केले.तो असा म्हणत की,ज्ञान कुराणातच आहे इतरत्र दुसरीकडे कोठे नाही.यामुळे त्याने तेथील सर्व ग्रंथसाठा जाळून टाकला.आचार्य व विद्यार्थ्यांची मोठ्या प्रमाणात कत्तल केली.आजच्या घडीला नालंदा विद्यापीठाचे अवशेष देखील काही शिल्लक राहिले नाही.

वल्लभी विद्यापीठ-

वल्लभी शहर हे प्राचीन कालखंडात भरभराटीला आलेले शहर होते.येथे काठेवाडीतील मैत्रक राजाची राजधानी वल्लभी होती.यांच्या राजाश्रयामुळे वल्लभी विद्यापीठाची भरभराट झाली. हे विद्यापीठ इ.स.७व्या शतकात सुरु झाले.येथे नालंदा विद्यापीठाप्रमाणेच शिक्षण दिल्या जात असे. वल्लभी विद्यापीठात सुमारे बहात्तर विषयांचे शिक्षण दिला जात असे. यात गणित, व्याकरण, लेखनकला, ज्योताषस्त्र, स्थापत्यशास्त्र, यंत्रविद्या, मंत्रविद्या, धर्नूविद्या, नृत्यगायन असे विविध विषय शिकविल्या जात असे.पूढे १२ व्या शतकातच्या अखेरीस मुहम्मद घोरीच्या आक्रमणामुळे हे विद्यापीठ नष्ट झाले.व तेथील ज्ञानदानाचे काम पूर्णपणे थांबले.

विक्रमशिला विद्यापीठ-

विक्रमशिला विद्यापीठ हे नालंदा विद्यापीठाच्या जवळच म्हणजे २० मैलाच्या अंतरावर पालवंशातील बौद्धधर्मानूयायी राजा धर्मपाल याने स्थापन केले. जवळपास ४०० वर्षांमध्ये पाल राजानी आपल्या कारकिर्दीत नालंदा, औदंतपूर, विक्रमशिल, जगव्दल, सोमपुरी,अशा अनेक विद्यापीठाला उदार अंतकरणाने मदत केली.

गंगेच्या तीरावरिल टेकडीवर असलेल्या या विद्यापीठाचा परिसर अंत्यत रम्य होता.येथे अनेक मंदिरे व विहारे बांधलेली होती.अध्यपनासाठी प्रशस्त खोल्या होत्या.सुसज्य ग्रंथालय होते. येथे तीन हजार विद्यार्थी शिक्षण घेत असून सातशे आचार्य होते.या विद्यापीठात अत्यंत हुशार व ज्ञानी आचार्य असल्याने या विद्यापीठाने अल्प कालावधीतच विश्वामध्ये नावलौकिक मिळविले. येथे अनेक तिबेटीयन पंडीताने अध्ययन व अध्यापन केले.विक्रमशिला विद्यापीठात संस्कृत व तिबेटी भाषेत अनेक ग्रंथ लिहिण्यात आले.येथे अंत्यत कङ्गण पध्दतीने परीक्षा घेतल्या जात असे.सामान्य कूवत असणा-या विद्यार्थ्यांना पदवी मिळणे कङ्गण होते.विक्रमशिल विद्यापीठात केवळ बौद्ध धर्माच्याच शिक्षणावर भर दिला जाई. तथापी धार्मिक तत्त्वज्ञानापेक्षा तंत्राचा आभ्यास येथे अधिक काटेकोरपणे केला जात असे. हे विद्यापीठापेक्षा ज्ञानदानाच्या क्षेत्रात सर्वश्रेष्ठ विद्यापीठ होते.इतर विद्यापीठा प्रमाणेच मुहंमद बिन बख्त्यार याने या विद्यापीठाचा उद्वंस केला ग्रंथालय जाळली व आचार्य व विद्यार्थी यांची कत्तल केली.

कांची विद्यापीठ-

कांची विद्यापीठाची स्थापना इ.स.पूर्वी दुस-या शतकात झालेली होती.कांची ही पल्लवांची राजधानी असल्याने

या विद्यापीठाची तेथे निर्माती करण्यात आली.हे विद्यापीठ सुमारे पंधराशे वर्षे ज्ञानदानाचे कार्य करत होते.पुढे वेदीक ऋषींचे आश्रम कांची विद्यापीठ म्हणून ओळखल्या जावु लागले.या विद्यापीठात सम्राट कनिष्काचे समकालीन नागार्जुन,बुध्दघोष,वात्स्यायन,डिडनाग,धर्मपाल हे विख्यात आचार्य व गंथकार आध्यापनाचे कार्य करत होते.येथे वैदिक आणि बौध्द धर्माचे,धर्मग्रंथाचे आणि विद्याचे अध्ययन-आध्यापन होत असे.पुढे बौध्द धर्माच्या –हासा नंतर ते वैदिक शिक्षणाचे मुख्य केंद्र बनले या कांची विद्यापीठा प्रमाणे मदुरा विद्यापीठ ही कलेचे माहेर घर म्हणुन प्रसिध्द होते.

समारोप-

इ.स.पूर्वी पासुन ते पंधराव्या शतकापर्यंत आनेक विद्यापीठान मधुन प्राचीन कालखंडात विविध विषयावर शिक्षण दिल्या जात असे.यामुळे आश्रम व्यवस्था ,धर्मव्यवस्था,कायदा,विविध कला,एका पिढीकडुन दुस-या पिढीकडे दिल्या जात असे.व त्याचे जतन केले जात असे.आजही आपण त्यांच्याच ज्ञानाच्या आधारे शिक्षण घेत आहोत त्यांच्याच ग्रंथाच्या आधारे संशोधन करुन मानवी जिजनात विविध प्रकारचे परिवर्तन घडवुन आणत आहोत.प्राचीन कालखंडातील ज्ञानाचा वारसा आपण आपल्या विद्यापीठाच्या मार्फत येणा-या पिढ्यांना देत आहोत.

संदर्भ ग्रंथ-

तुलसी रामायन	तुलसीदास
प्राचीन भारतीय संस्थांचा इतिहास	गजानन भिडे
प्राचीन भारत	डॉ.काटे
प्राचीन भारत	प्रभाकर देव
धर्मशास्त्राचा इतिहास	पी.व्हि.काणे
प्राचीन भारत	डॉ.धनंजय आचार्य